

Уместо увода

„Нема дана без очнога вида, нићи праве славе без Божића!”

Његош

Придружујући се и ове године прослави Божића, жеља ми је да сценском композицијом „Вертепи” помогнем нашим театролозима, историчарима позоришта, драматурзима, редитељима, а нарочито педагозима, васпитачима, учитељима, вероучитељима и руководиоцима драмских секција у избору и обликовању овог драмског приказа посвећеног најрадоснијем великом празнику Христовог рођења.

Своју сарадњу са рецензентом проф. др Радославом Лазићем сматрам кључном за настанак ове књиге.

Аутор

Вершейи у Ваљеву око 1935. године

Ко је био цар Ирод

СВЕТЛАНА НЕНАДОВИЋ

1. ЛОЗА ЦАРА ИРОДА

На челу јудејског народа били су више од стотину година и сви су, као по правилу, имали исте особине: окрутни, похлепни, подмитљиви, сурови и према члановима сопствене породице, понизни пред римским окупатором.

Ирод је име које везујемо за смртну пресуду изречену Исусу Христу, затим за покољ невине деце у Витлејему, за кобну Соломину игру за коју је, као награда, пала глава Јована Крститеља, за прогоне апостола и првих хришћана и за још многа друга злодела заборављајући, или и не знајући, да у свему томе није учествовао само један човек који је носио то злослутно име.

Од Помпејевих освајања 63. године пре нове ере мењала се природа власти над Палестином, буктали су и сузбијали се устанци, римска власт је јачала и попуштала, све док се није усталио поредак у коме је проглашен краљ Јудеја, Антипартов син, ИДУМЕЈАЦ ИРОД, до тада већ десетак година управник Галилеје. Била је то 37. година пре наше ере.

За читаве његове дуге владавине није прошао дан а да није некога осудио на смрт убрајајући ту и велико веће чијих је 45 чланова смакао чим је дошао на власт, да би показао ко је у земљи главни, затим зетове, супругу, ташту, синове, док је двојицу младића који су се дрзнули да са ограде Храма скину златног римског орла, како би се додворио Римљанима, дао да се живи спале, па су, за опомену другима, горели као буктиње. Јеврејски историчар Јосиф Флавије записао је, између осталог: „Он није био краљ, него најокрутнији тиранин који се икада попео на престо. Погубио је огроман број људи, а они којима је поштедео живот тамновали су у тако грозним условима да им се смрт чинила као права срећа.“

Ипак, овом првом Ироду, названом Велики, мора се признати и да је, уз Августову помоћ, настојао да земљу подигне економски и културно. У Јерусалиму је обновио Храм, учврстио градске бедеме, саградио

позориште, амфитеатар и тврђаву Антонију, а себи подигао раскошан дворец који је са Храмом повезао високим зидом како би избегао сваки сусрет са презреним народом. Обновио је многе градове и проширио власт на целу Палестину. Умро је у Јерохону 13. марта 4. године пре нове ере. Датум који означава, према неким тумачењима, и рођење Исуса Христа, потврђен је пошто је непосредно после његове смрти наступило помрачење Месеца.

ИРОД АНТИПА, син Самарјанке Малтаке, један од тројице синова које је као наследнике оставио Ирод Велики, после великих немира и сукоба са браћом, потврђен је у Риму већ 6. године нове ере и све до 39. влада као тетрарх Галилеје и Переје доста мирно и без већих трзавица. Можда не би био ни помињан са толико пажње да се није задесио као владар у време Јована Крститеља и Исуса Христа.

Прва прича почиње од тренутка кад се Ирод Антипа жени Иродијадом, унуком Ирода Великог, претходно удатом за његовог полубрата Филипа. Дакле, прво за једног, а затим за другог стрица. У то време Јован Крститељ хода по земљи, проповеда и, као старозаветни пророци, опомиње људе на страх Господњи због поступака за које би пред његовим судом морали одговарати. „Није ти допуштено имати жену брата својега“ каже он у лице Ироду и изазива страшну мржњу Иродијадину. Даљи ток приче познат је из музичких и књижевних дела која се баве овом узбудљивом темом. Краљ је невољно погубио Јована живећи даље у страху од освете па било одакле она дошла.

Страх се појачао када је стигао глас да је Исус, који је у то време проповедао по Галилеји, у ствари ускрсли Јован Крститељ. Сигурно се силно обрадовао када су му, послали ухапшеног Исуса и кад у њему није препознао Јована. Јеванђелиста Лука описао је тај сусрет овако: „Одавно је желео да га види, много је њему слушао, те се надаше да ће видјети гдје чини које чудо“ (Лк. 23, 8–9). Исус му, међутим, не упућује ни једну реч. Овај догађај Ирод је сасвим добро искористио јер се том приликом зближио са римским прокуратором (прокуратор је био високи државни функционер у Старом Риму, најчешће намесник провинције – примедба приређивача) Понтијем Пилатом, па, „тога истог дана Ирод и Пилат постадоше пријатељи један другом, а прије су били непријатељи“ (Лк. 23,12).

ИРОД АГРИПА I, унук Ирода Великог, а син Аристобула који је по наредби сопственог оца задављен, одгајен је и школован у Риму где је разблудну младост провео у друштву будућих сурових римских царева Калугуле и Клаудија. То му се исплатило јер га је Калигула, чим је то мо-

гао, поставио за краља (37–44), протеравши претходно Ирода Антипу. Поред Антипиних, добија још и провинције стрица Филипа који умире без наследника, али суманути Калигула захтева да му се усред Храма подигне споменик као богу. Агрипа није расположен за такво скрнављење највеће јеврејске светиње, па с тим послом отеже.

Калигула је убрзо убијен у завери, а баш у то време у Риму се – да ли случајно? – затекао и Ирод Агрипа. Други пријатељ, из младости, Клаудије, преузима власт, а у томе му је, како се говори, прилично помогао Ирод Агрипа. Услуга је очигледно била велика јер му Клаудије за награду даје Јудеју и Самарију, па се тако готово обновило царство Ирода Великог.

За време Ирода Агрипе I међу шест великих свештеника Храма које је он именовао био је и Анан, син Ане, таста Кајафиног који је Христу био први судија. Да ли због традиције или из сопственог уверења, тај Анан је био заклети непријатељ Исусових следбеника. Између осталих, докопао се и апостола Павла желећи да га пошто-пото смакне, али је Павле, као римски грађанин, ипак отпремљен најпре у Цезарију, а затим у Рим, где је извесно време живео само у кућном притвору проповедајући и даље Христову науку. Такве среће није био Исусов брат Јаков, тада поглавар јерусалимске хришћанске заједнице. По заповести Анановој, он је 62. године каменован, али тај се догађај десио за време владавине Ирода Агрипе II.

Две године после тога, 64. Нерон је запалио Рим и за то своје злодело окривио хришћане, па тако почињу њихови највећи и најмасовнији погроми. Сам Ирод Агрипа, и мимо својих свештеника прогонио је хришћане: најпре је наредио да се одруби глава старијем брату јеванђелисте Јована, Јакову, а када је тим чином изазвао опште одобравање, бацио је у тамницу и светог Петра. Пошто се овај из тамнице спасао на непознат начин – према Библији, извео га је Божији анђео – Ирод се разљутио и послао потрагу за њим, али „како га не нађоше судски саслуша стражаре и нареди да се погубе“! Тако је записано у Дјелима апостолским, у којима пише и како је тиранин умро баш док је држао говор одушевљеној маси: „Анђео господњи удари Ирода што није Богу признао славу и он издахну изједен од црва“. Било је то 44. године нове ере.

Још један ИРОД, Агрипин брат и уједно и његов зет јер се оженио његовом кћерком Берником, наследио је све привилегије од брата, односно таста, и још је постао краљ Халкиде. Затим га је Клаудије, како дознајемо из једног писма, именовао за главног надзорника Храма и чувара свештеничке одеће, што је тада била веома важна дужност.

ИРОД АГРИПА II, син Агрипе I, живео је до 100. а владао до пада Јерусалима и потпуне пропасти Израиља 70. године нове ере. Земља је опустошена, град разорен, више од 20.000 људи побијено, а милиони отерани у прогонство. Јевреји су се распршили по целом свету, а њихов последњи краљ, Ирод Агрипа II, на жалост, учествовао је у овом рату са својим четама на страни Римљана. Умро је не оставивши наследника, па се тако лоза Иродова угасила.¹

Дечак са слике Милош Божић игра лик Ирода у дреновачкој цркви у Мачви на Сабор св. арх. Гаврила, 26. јула, леђа Господњеј 2009.

¹ Ненадовић Светлана (8. VI 2001): *Лоза цара Ирода*; „Политикин забавник – Историјски забавник“: Београд: стране 16 и 17.

II

Орације рождества Христова – вертепска школска игра из XVIII века

ЂОРЂЕ ПЕРИЋ

САЖЕТАК: Аутор је у Историјској збирци Архива Српске академије наука и уметности пронашао рукопис од три стране под насловом „Орације Рождества Христова” непознатог писца. Реч је о драмском тексту, вертепу, написаном на црквено-словенском језику руске редакције, већином у стиху, мањи део у прози. Претпоставља се да је настао у XVIII веку (између 1726. и 1762) и да су га најраније могли изводити ђаци у Београду, а потом и карловачки. Аутор рашчлањује три врсте божићног песништва: вертеп, божићне беседе и вертепске песме, и даје њихове основне особине. Закључује да је реч о српској редакцији украјинског вертепа, који се може датирати из међу 1733. и 1736. године, и да је аутор био један од магистара славенско-латинске школе у Сремским Карловцима, можда и сам Емануил Козачински, аутор „Траедокомедије” изведене 1734. или 1736. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: вертеп, орације, божићне беседе, школске игре, барок, Сремски Карловци, Београд, Кијев, црквенословенски језик, тропар, Рождество Христово, Гаспар, Мелхиор, Балтазар, Ирод, цар Петар, Београдско-карловачка митрополија, Радослав Грујић, Мираш Кићовић, акростих, приказивање, црквено-школска игра.

У рускословенском периоду српског барока (1730–1780/90), историја српског позоришта бележи постојање тзв. школских драма или црквено-школских приказања. Историчари позоришта разликују углавном две врсте позоришних дела у наведеном барокном периоду: вертепске школске драме, приказиване о Божићу, и ускршња школска приказања, извођена о Ускрсу.

О вертепској школској драми, коју су уочи Божића или на сам празнични дан приказивали ђаци тадашњих средњих школа, богослови и латинисти старијих разреда, писано је у историјама српског театра и прегледима позоришног живота код Срба у доба барока. Театролози се

углавном слажу у томе да се сценски вертеп појавио код Срба у наведеном периоду, и то по угледу на украјинско-кијевски вертеп. Ту специфичну позоришну форму међу Србе у Аустроугарској су највероватније донели први кијевски учитељи и богослови: Максим Суворов у време београдског митрополита Мојсија Петровића (1726–1730), као и група кијевских учених богослова са Емануилом Козачинским на челу, у време другог београдско-карловачког митрополита Викентија Јовановића (1731–1737). Вести о вертепу, вертепским песмама и тзв. „орацијама“, забележене су и у изворима писаним у време карловачко-београдског митрополита Павла Ненадовића (1749–1768), па потом и даље. Пишући о вертепу у рускословенском периоду српског барока, театролози су приметили да недостаје још много података: изостају прецизни подаци о изведбама и учесницима, о годинама извођења, као што није установљено ни време првог приказивања. Највећи проблем био је, међутим, то што се у истраживањима није наишло ни на један текст вертепског приказања из XVIII века. У историјама српске књижевности барока (Јована Скерлића² и Милорада Павића³), као и историји театра XVIII века (Миховила Томандла⁴ и Боривоја Стојковића⁵) у којима се писало о вертепу, нема конкретних података о вертепској игри из XVIII века. Ни у посебним студијама о српском позоришту барока (Мираша Кићовића⁶ и Катарине Томашевић⁷) није приказан барокни вертеп из овог доба, ма-

² Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1966, поглавља: Руски утицај, 128–145; Исти, *Прве српске позоришне представе (1909)*, Писци и књиге, Београд 1964, I, 83–92.

³ Милорад Павић, *Историја српске књижевности барокној доба (XVII и XVIII век)*, Београд 1970, поглавља: Српска барокна драма (утицаји руског, пољског и мађарског школског позоришта), 260–264; Вертепска драма, 274–278.

⁴ Миховил Томандл, *Српско позориште у Војводини (1736–1868)*, Нови Сад 1955, 1, поглавље: Црквено-школско позориште, 15–18.

⁵ Боривоје С. Стојковић, *Историја српског позоришта од средњеј века до модерној доба (драма и опера)*, поглавље: Вертепска драма, Београд 1979, 26–27.

⁶ Мираш Кићовић, *Школско позориште код Срба у шоку XVIII и на почетку XIX века*, п. о. из Зборника радова XVII Института за проучавање књижевности САН, књ. 2, Београд 1952, 99–124; Исти, *Вертепска драма код Срба у вези са сличном сцраном драмом*. – Београдски међународни славистички састанак (15–21. IX 1955), зборник, Београд 1957, 619–622.

⁷ Катарина Томашевић, *Певана поезија у српским позоришним облицима Досијејевој доба*. – Зборник Матице српске за сценске уметности и музику, 8/9, 1991, 19–20 (из магистарског рада: Музика и позоришни живот Срба у XVIII веку); Божидар Ковачек, *Школско позориште код Срба 1754–1813. и његов репертоар*, у: *Талија и Клио*, Нови Сад 1991, 1, 30–35; К. Томашевић, *Значај Велике сеобе за развој музике у српском позоришту XVIII века*. – Сентандрејски зборник САНУ, 3, Београд 1997, 196–197, у напомена 17; Иста, *Музичка сцена барокној доба. Прве деценије након Велике сеобе*. – Мокрањац, 2, Неготин, септембар 2000, 12–13, и напомена 21.

да се доцније у српској литератури и библиографији може наћи више штампаних примера ове популарне школске игре, која се приказивала најпре и нарочито у Војводини, а потом и у Србији по варошима све до 1944. године, када је била такоређи сасвим напуштена и заборављена. Ипак, један рукопис вертепске црквено-школске игре из XVIII века сачуван је, и овде га са коментарима наводимо у целини.

О РУКОПИСУ „ОРАЦИЈЕ РОЖДЕСТВА ХРИСТОВА“ ИЗ XVIII ВЕКА

У Историјској збирци Архива Српске академије наука и уметности, под бројем 7347, налази се рукопис од свега 3 стране, на чијој полеђини стоји исписан наслов Орације Рождества/ Хр/ис/това. Писан је крупним словима, црним мастилом, лепо и пажљиво, читким словима на пожутелој хартији грубље израде и слабог квалитета. Из наслова се не може извући закључак да је реч о драмском тексту, вертепу, али се ишчитавањем самог текста (овде га преносимо у оригиналу и у садашњој ортографији!) види да он то јесте. Непознати писац калиграфски исписаног текста на црквенословенском језику руске редакције не наводи нигде да је реч о вертепској игри. За њега су то „орације“ (говори или говоренја) четири цара, дакле четири лица, који разговарају међу собом о необичном рођењу детета (Христа) у Витлејему, коме иду са намером да му се поклоне. Цареви су Гаспар, Мелхиор и Балтазар, а са њима разговара јеврејски цар Ирод у чијој царевини се одиграва ова сцена. Већи део текста „Орације Рождества Христовога“ писан је у стиху, а мањи у прози. Година, место и време настанка овог рукописа нису назначени.

Оквирно се може установити да је рукопис писан током рускословенског периода српског барока. Старина рукописа несумњиво привлачи пажњу. Посебно је занимљиво то што непознати писац наводи и стихове песама које се у игри певају; реч је о шест вертепских песама, од којих су две литургијске, у самом уводу, док су четири нелитургијске, праве вертепске позоришне песме.

Већ у уводу, непознати писац даје посебну напомену за глумце: игра почиње „по тропарје и кондацје Рождества“. Извођачи, дакле, најпре треба да отпевају тропар и кондак Рождества, који се на тај дан 25. XII / 7. I поју у цркви на литургији празника Рођења Христовог. То су: тропар „Рождество Твоје Христe Боже наш“ и кондак „Дјева днес пресушче ственаго раждајет“, познатог византијског песника Романа Мелода (V век). И тропар и кондак поју о основним симболима Рождества: звезди коју

источни цареви прате до вертепа (пећине) у којој се родило „отроче младо, превјечниј Бог“, тј. дете Христ. Највероватније да су ове две литургијске песме биле певане испред завесе, која се у току певања лагано диже – показујући и визуелно та три симбола који чине главну окосницу радње сваког вертепа.

По завршетку певања литургијских напева, „абије“ или: одмах, почињу казивања или орације тројице царева, најпре Гаспара, потом Мелхиора и најзад Балтазара. Они желе да се поклоне новом цару, рођеном у Витлејему, и са собом носе „ливан, смирну, злато“. Њихове „орације“ писац прекида кратким упутством:

„Таже по(ј)им(о) пјесн 1. Слава во вишних Богу“.

Анонимни писац најраније познатог текста вертепа само је назначио наслов песме коју на том месту треба отпевати; наслов је истовремено и први стих једне од вертепских божићних песама чији су и текст и напев и данас познати.

После отпеване песме „Слава во вишњих Богу“, следи „орација“, или наступ охолог јеврејског цара Ирода. Он пита тројицу царева ко су и откуд они у његовом царству те коме носе своје поклоне. Сва три цара у тексту се редом представљају; долазе из Персије, Арабије и Вавилона пратећи звезду небеску, која их води „новорођеном царју“, малом Исусу, рођеном у Витлејему, камо иду да се поклоне и да га дарују као Цара, и Бога. Према дидаскалији у наставку следи још једна пригодна божићна песма:

„Таже по(ј)ем(о) пјесн 2. Шедше трије царји“.

И ова вишегласна хорска песма, такође нам је позната на основу већег броја мелографских записа.

Према рукопису драме, следи у наставку „орација“ цара Ирода. Он не зна ни за какво рођење новог цара у његовом царству и сумња на „Захаријину лозу“ да ова опет спрема неку побуну. Али, казује Ирод, не боји се он, јер је силан цар од кога „трепешчет всја земља от страха“. Одговара му цар Мелхиор Арапски, да звезда с неба предсказује рођење у Израилу цара над царевима, који ће владати над небом и земљом, целим светом.

Даљи ток драмске радње опет се прекида следећом напоменом: „Сада појемо“ каже он, „пјесн 3. Бог и Господ“. Та, врло дугачка (чак 31 строфа) божићна песма, сачувана је код нас само у једном текстовном запису.⁸ Непознати песник је кроз стихове покушао да обради „чтеније“

⁸ Напев није забележен.

Јеванђеља по Матеју (глава II, стих 1–12. Зачело 3) које се чита у цркви на дан Рождества Христовог. Тај део Јеванђеља чини основну тему сваког вертепа. Уместо „чтенија“, текст *Орације* предвиђа извођење стихованог „пјенија“. Ако су се све строфе заиста појале, то је могло доста да продужи црквено-школску игру.

У наставку „орације“ реч узима цар Балтазар; он одговара цару Ироду како га је из Астраханских страна непогрешиво известило пророчанство о Иродовој надмености и лукавству. После само једног катрена завршен је дијалог са Иродом, након чега, према дидаскалији, следи још једна вертепска позоришна песма:

„Таже по(ј)ем(о) пјесн 4. Витја детја мало(ј)е“.

До нас, ова песма је дошла само у текстовним записима преко песмарица из грађанске лирике. О њој је црквени историчар Радослав Грујић оставио важну напомену којој ћемо касније посветити посебну пажњу. Колико нам је познато, мелографски запис није сачуван.

После отпеване песме цар Балтазар се опет обраћа Ироду; назива га „гордим врагом“, питајући га како се не боји с Богом ратовати, децу „убивати“ и толики плач, „вопл сотворити“ у Израиљу. Тим чином он ће себе (своју душу) изгубити и таму вечну наследити. Јер, три цара су о његовом злочину, покољу деце у Израиљу, извештени. Иродов одговор – „орација“, у тексту изостаје. Вертеп се приводи крају тако што сва тројица источних царева – Гаспар, Мелхиор и Балтазар – скупно обзнањују, обраћајући се гледалишту, „рождат“ (= датум рођења) новорођеног младенца, Господа Исуса Христа од Дјеве Марије, Богородице, честитајући целом свету, од истока до запада, тродневни празник.

Вертеп се завршава са једноставно уписаним: Многая лѣта, за које није дато упутство о начину извођења, тј. како да се возгласи или отпоје, јер постоје разни начини исказивања „многољетија“. На самом крају, додато је: ц. Петр. Могуће је да се очекивало да се у „многољетију“ помене име Ц(ара) Петра.

КОМЕНТАРИ УЗ ВЕРТЕП „ОРАЦИЈЕ РОЖДЕСТВА ХРИСТОВА“

Из изнетог сижеа ове кратке позоришне игре, очигледно је реч о вертепу, а не скупу „орација“, као и то да она има одлике позоришног дела: лица, глумце, дијалоге, певачке партије, хор, тј. појце. На рукопису, писаном рускословенским језиком, писац се није потписао. Аутор остаје анониман, не зна се да ли је реч о оригиналу, преради или препису. Непо-